

УДК 364.2-058.862:159.922

Смук Оксана Тарасівна
кандидат психологічних наук
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м.Ужгород, Україна

КОМПЛЕКСНА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА НАД ПРОДУКТИВНИМ ПСИХІЧНИМ РАЗВИТКОМ ДІТЕЙ-СИРИТ

Розглянуто психологічну допомогу дітям з порушеннями у розвитку як складну систему психолого-реабілітаційних впливів, спрямованих на підвищення соціальної активності, розвиток самостійності, зміцнення соціальної позиції особистості дитини, формування системи ціннісних установок та орієнтацій, розвиток інтелектуальних процесів, які відповідають психічним і фізичним можливостям дитини. Важливе значення має вирішення часткових завдань: ліквідація вторинних особистісних реакцій на присутній психічний або фізичний дефект, неадекватний стиль сімейного (інтернатного) виховання, госпіталізм та ін.

Ключові слова: комплексний супровід, дитячі будинки сімейного типу (ДБСТ), прийомні сім'ї, корекція розвитку, затримки в психічному розвитку.

Вступ. У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях представлена достатньо цілісна панорама, що розкриває особливості психічного розвитку дітей-сиріт, які виховуються поза сім'єю, в умовах депривації [1; 2; 3; 4]. Відсутність батьківської опіки і турботи, нестача просоціальних родинних орієнтирів, як відомо, негативно впливають на розвиток упродовж усього життя. Відбувається блокування повноцінного формування особистості на рівні мікросистеми (інституціоналізація розвитку в закритій системі), У. Бронфенбренер наголошує, що активний і поступальний розвиток дитини в сім'ї може підтримуватися чутливістю матері щодо перших кроків дитини на шляху до самостійності. На рівні -мезо та екосистеми теж спостерігаються певні відхилення, через брак у дитини соціального досвіду проживання в умовах повноцінної нуклеарної сім'ї, домінуючими стають неформальні зв'язки з групою однолітків, для яких розвиток в умовах депривації був неминучим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психологічній науці існує чимало досліджень, які підтверджують значущість сімейного середовища у становленні та розвитку особистості дитини, недоліки у психічному розвитку особистості, позбавленої батьківської опіки (Т.Алексєєнко, О.Антонова-Турченко, Г.Бєвз, І.Бєх, Л.Волинець, Л.Галігузова, Я.Гошовський, Т.Гуськова, І.Дубровіна, М.Лісіна, С.Мещерякова, В.Мухіна, І.Пєша, А.Прихожан, А.Рузьька, І.Смірнова, Г.Семья, Н.Толстих, І.Трубавіна, Л.Шипіцина та ін.). Зокрема, дослідники звертають увагу на зниження загального психічного тону, порушення процесів саморегуляції, домінування пасивності у різних видах діяльності, здатності до співчуття, а також імпульсивність у поведінці, зниження показників емоційно-пізнавальної взаємодії, інтелекту таких дітей тощо. Спектр наукових досліджень особистості дитини-сироти досить широкий: особливості формування Я-концепції (Р.Бєрн, А.Прихожан, Н.Толстих), роль самооцінки, соціометричного статусу в групі (М.Боришевський, І.Карнаух та ін.), особливостей спілкування (Т.Землянхіна, С.Сатишева, та ін.), проблеми соціальної адаптації, морально-правового, духовного, естетичного, ставевого виховання (С.Гончаренко, Л.Волинець, Л.Єременко, І.Іванова, Л.Кузьменко, Ж.Петрочко, В.Чечет та ін.), особистісні якості, пов'язані із затримкою психічного розвитку та труднощами у взаєминах, підвищення рівня тривожності, конфліктності, егоцентризму (А.Гулевська-Черниш, У.Долиняк, Н.Єршова, І.Зверєва, Г.Лактіонова, Г.Притиск, О.Шершень, І.Чєнбай, Т.Шульга, J.Bowlby, M.Richards та ін.).

На даний час проведено чимало досліджень, у яких окреслено пріоритети виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у дитячих будинках сімейного типу (Г.Бєвз, М.Василькова, О.Вовчик-Блакитна, А. Капська, Н.Куб'як, В.Ослон, О.Шипіленко, В.Яковенко, Т.Шульга та ін.), однак, мало дослідженим залишається аспект особливостей формування конкретних особистісних якостей вихованців дитячих будинків сімейного типу, виявлення можливих труднощів у даному процесі, з'ясування необхідності цілеспрямованого психологічного супроводу таких дітей.

Виклад основного матеріалу. Перші науково обґрунтовані масштабні дослідження становлення особистості в умовах інтернатних закладів опіки були проведені американським ученим Дж.Боулбі в 50-х роках минулого століття він вперше застосовує термін «депривація». *Депривація „deprivation” означає втрату, позбавлення, обмеження можливостей для задоволення життєво важливих потреб.* Цей термін широко використовується в психології і медицині. Й.Лангмейєр і З.Матейчек під *психічною депривацією розуміють психічний стан, який виникає в результаті таких життєвих ситуацій, де суб'єктові не надається реальної можливості для задоволення основних психічних потреб у достатній мірі та протягом тривалого часу* [5].

Розрізняють парціальну депривацію (partial deprivation) – коли не задовольняється якась одна потреба і повну (тотальну) – коли одночасно не задовольняються багато потреб або одна, але настільки важлива, що її незадоволення викликає тотальне порушення. Прикладом може бути позбавлення дитини материнської любові – материнська депривація.

Розглядаючи депривацію як систему стимульних бар'єрів, науковці виокремлюють такі види: матеріальні – недостатність матеріальних засобів для виживання і розвитку; соціальні – недостатність спілкування і досвіду соціальних відносин; пізнавальні – сенсорні, мовленеві, смислові, відсутність умов для розвитку сенсорної чутливості, розвитку мовлення, сформованості понятійного апарату; емоційні – відсутність емоційної турботи й емоційного прийняття дитини. [6, с.39].

Ці бар'єри призводять до порушень і викривлення індивідуального і особистісного розвитку дитини-сироти і є основою для появи певної проблеми, що може бути охарактеризована як особливий психічний стан внутрішньої незахищеності, що викликає викривлення соціальних відносин, тобто соціальну дезадаптацію. Немає сумніву в тому, що діти, котрі з раннього віку залишаються без батьківської опіки, за

деякими неявними психологічними характеристиками відрізняються від дітей, які виховуються у сім'ї: за одними параметрами вони перебувають на рівні своїх ровесників, чи навіть випереджають їх, за іншими – різко відстають від своїх однолітків, значно молодших (ретардація). Така зона відставання простежується уже в ранньому дитинстві. І якщо не буде проводитись спеціальна робота, то ця проблема ставатиме з роками ще гострішою. Дефекти в інтелектуальному й емоційно-вольовому розвитку, відсутність адекватних форм спілкування з дорослими призводять до того, що у більшості життєвих ситуацій діти, які залишилися без батьківської опіки, виявляються менш продуктивними. Наслідки цих відхилень проявляються і в дорослому житті. Якщо розглядати психічний розвиток та формування особистісних якостей у вихованців інтернатного закладу, то він має якісно інші закономірності, ніж у дітей, які виховуються в сімейному колі. Й.Лангмейер і З.Матейчик використовують для позначення подібних відхилень термін – *деприваційна ретардація* [7, с.249].

Спостереження за дітьми, які тривалий час перебувають в закладах інституційної опіки, дало змогу Дж.Боулбі створити теорію прив'язаності, актуальність якої зберігається до нині. Вчений вважає, що темпоральні бар'єри, як розлука з батьками чи іншим особами, які займають їх місце, у перші три-п'ять років життя призводять до порушення психічного здоров'я дитини, яке можна спостерігати у всьому подальшому її розвитку. Таким чином у науковий обіг було введено поняття „сепарація” як патогенна й винятково важлива обставина, що детермінує особистісне формування впродовж усього життя. Сепараційні реакції проявляються у так званій анаклітичній депресії, яка була описана А. Шпіцом. Анаклітична депресія зазвичай виникає у віці 4-11 місяців через 4-6 тижнів після сепарації. Анаклітична депресія формується не у всіх випадках сепарації. Проявиться вона чи ні, це залежить, як вважає А.Шпіц, від факту отримання дитиною повноцінної заміни матері, а також від того, якими були відносини між дитиною і матір'ю до сепарації. Анаклітична депресія проявляється у зростанні байдужості дитини, вона стає замкнутою, втрачає інтерес до оточення і т.д. [7]. Отже, проблема криється не в самому сенсі суспільного виховання, а у відсутності умов, за яких дитина-сирота могла б встановити інтимну, емоційно забарвлену та відносно стійку взаємодію з об'єктами прив'язаності. Останнє є необхідним у формуванні здорової, активної і соціально адаптованої дитини в соціумі.

На думку Л.Виготського, Л.Божови, детермінанти психічного розвитку особистості дитини, яка втратила сім'ю, знаходяться не в середині організму і особистості, а за межами – в ситуації соціальної взаємодії з іншими людьми, передусім, з дорослими. В ході спілкування і спільної діяльності не просто засвоюються взірці соціальної поведінки, а й формуються основні психологічні структури, які визнача-

ють у подальшому перебіг всіх психічних процесів дитини, яка позбавлена батьківської опіки. Згідно Л.Виготського, розвиток – це процес, для якого характерним є єдність матеріальної і психічної сторін, єдність суспільного і особистісного при проходженні дитиною шаблону розвитку [8, с.11]. До початку кожного вікового періоду складається специфічна „соціальна ситуація розвитку”.

Л.Виготський прийняв за одиницю соціальної ситуації переживання дитини, яка втратила сім'ю, розуміючи під переживаннями таку одиницю, в якій у безперервній єдності представлені, з однієї сторони, середовище, тобто те, що переживається дитиною, з другої сторони, – суб'єкт, тобто те, що вносить у ці переживання сама дитина і що визначається уже досягнутим нею рівнем психічного розвитку. Виходячи з цього, з точки зору Л.Божович і Л.Виготського, щоб зрозуміти, який саме вплив має середовище на дитину, яка втратила сім'ю і як визначається хід її розвитку, необхідно в першу чергу зрозуміти характер переживань дитини і характер її відношення до середовища.

Незважаючи на низку досліджень із визначення причин та умов, які становлять основу розвитку особистості, формування її як особистості, залишається дискусійною щодо розроблення психологічної системи, моделі чи теорії, яка б систематизувала і визначила принаймні основні алгоритми їхнього формування в закладах опіки.

На підставі експериментальних досліджень учени О.Волосова, Я.Гошовський, Т.Гурко, М.Лісіна, В.Мухіна, Н.Прихожан, А.Толстих, М.Аinsworth, J.Bowlby P.Dale, N.Madge, R.Stainton, S.Wolff доводять, що формування особистості дитини-сироти в умовах інституційних закладів опіки здійснюється без урахування психологічних особливостей, які б забезпечували їх гармонійний психічний розвиток

Щоб керувати процесом становлення особистості дитини-сироти, слід цілеспрямовано проектувати навчання й виховання, яке повинно йти попереду психічного розвитку, вести за собою (Л.Виготський) [9]. Підтверджуючи тезу вченого, зауважимо, що розвиток дитини-підлітка здійснюється на фоні широкого діапазону можливих варіантів. Проте, не всі з них мають позитивний напрям. У багатьох випадках у взаємодії біологічного, соціального та індивідуального виникають протиріччя, які зумовлюють формування негативних якостей, що не відповідають нормам, вимогам соціального середовища, в якому живе індивід.

Висновки. Потужною альтернативою сирітству є впровадження інноваційних систем догляду – будинків сімейного типу та прийомних сімей, оскільки вони чи не найефективніше справляються з нівелюючим режимом депривації в інституційних закладах опіки, пропонуючи знедоленим дітям реальний шанс знайти оптимальну соціентальну нішу для повноцінного формування особистісних якостей.

Список використаної літератури

1. Астоянц М.С. Дети-сироты: анализ жизненных практик в условиях интернатного учреждения [Текст] /М.С.Астоянц // СОЦИС. – 2006. – № 3. – С. 54–63.
2. Бевз Г.М. Психологічні особливості дітей, позбавлених батьківського піклування [Текст] /Г.М.Бевз // Соц. працівник. – 2007. – № 8(квітень). – С. 13–18.
3. Психологические особенности детей из домов ребёнка. (Информационное письмо) / под ред. Е.Т.Лильина. / М.: Академия, 1999.– 415с.
4. Dyadic Developmental Psychotherapy // Child and Adolescent Social Work Journal. – Vol23. – #2. – April 2006.
5. Лангмейер Й. Психологическая депривация в детском возрасте. /Й. Лангмейер, З. Матейчек – Авиценум: Мед.изд-во Прага, 1984. – 111с.
6. Прихожан А. М., Толстых Н.Н. Исследование психического развития младших школьников, воспитывающихся в закрытом детском учреждении. /А. М. Прихожан, Н. Н.Толстых. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2005. – 400 с.
7. Книга для батьків. Посібник до тренінгового курсу «Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі» /

- Автори та автори-упоряд.: Т.Ф.Алексєєнко, Г.М.Лактіонова, Г.О.Притиск та ін.; За заг.ред. Т.Ф.Алексєєнко. – К.: Наук. Світ, 2006. – 496с.
8. Выготский Л. С. Собрание сочинений Т.4. Детская психология /Под ред. Д. Б. Эльконина /Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
9. Выготский Л. С. Проблемы развития психики. /Л.С.Выготский. – Собр. Соч., т.3, М.: Педагогика, 1983. – 366 с.

Стаття надійшла до редакції 26.09.2017 р.

Стаття прийнята до друку 05.10.2017 р.

Смук Оксана

кандидат психологических наук
доцент кафедры социологии и социальной работы
ГВУЗ «Ужгородский национальный университет», г.Ужгород, Украина

КОМПЛЕКСНАЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РАБОТА НАД ПРОДУКТИВНЫМ ПСИХИЧЕСКИМ РАЗВИТИЕМ ДЕТЕЙ-СИРОТ

В статье рассмотрена психологическую помощь детям с нарушениями в развитии как сложную систему психолого-реабилитационных воздействий, направленных на повышение социальной активности, развитие самостоятельности, укрепление социальной позиции личности ребенка, формирование системы ценностных установок и ориентаций, развитие интеллектуальных процессов, которые соответствуют психическим и физическим возможностям ребенка. Важное значение имеет решение частных задач: ликвидация вторичных личностных реакций на психический или физический дефект, неадекватный стиль семейного, интернатного воспитания, госпитализм и др.

Ключевые слова: комплексное сопровождение, детские дома семейного типа (ДДСТ), приемные семьи, коррекция развития, задержки в психическом развитии

Smuk Oksana

Candidate of Psychological Sciences
Department of Sociology and Social Work
State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University»
Uzhhorod, Ukraine

COMPREHENSIVE SOCIAL AND PSYCHOLOGIC WORK OVER PRODUCTIVE PSYCHIC DEVELOPMENT OF CHILDREN-ORPHANS

In our time, the problem of children-orphan in Ukraine is really important. Traditional institutions where orphans and children deprived of parental care held, changes by progressive forms of maintenance to foster families and family-type orphanages. Orphans and children deprived of parental care need special care, as overwhelming majority of them have serious problems with mental, physical development and social adaptation. Orphans of boarding schools, who came to family-type orphanages and foster families need effective psychological, medical and educational supporting. This help can be provided in process by effective functioning social-psychological services. In boarding schools for children-orphan and children deprived of parental care, different types of psychological support are used: individual consultance, group work, psychocorrection and psychotherapy. The programme of psychological support of personal qualities formation of children-orphan and children deprived of parental care has been developed and approbated, allowing to improve the communicative abilities of adolescents, to increase confidence, to reduce anxiety, to form the responsible attitude to their intellectual development, to develop the ability to feel happy.

Key words: children-orphan and children deprived of parental care, personal qualities, boarding schools, child home of a family-type, psychological support, I-conception, peculiarities of emotional sphere.